

ПЕШТЕР И СЈЕНИЦА

АНТРОПОГЕОГРАФСКА СКИЦА.

У лето 1914. и лето 1915. год. бавио сам се у Пештеру и Сјеници, испитујући антропогеографске прилике. Био сам те несреће, да ми скоро израђен рукопис изгори у солунском пожару 5. августа 1917. год. Намера ми је, да у овом чланку изнесем опште црте о антропогеографским особинама поменутих области, пошто су, факта, потребна за детаљан рад, уништена.

І. НАСЕЉА

А.) Морфолошке особине насеља.

1. Села.

а.) *Положај.* У Пештеру и Сјеници села су различна по положају према томе, да ли леже у области крша или у области долина.

У Сјеници, једна села у кршу поређана су око извора. У Ушаку, засеоку Доњих Лопижа, куће леже на површи око извора. Штаваљ је по странама котлинице, на чијем дну, у средини избија врело „Туркача.“ У Дунишићима неке куће су на површи око извора. И у сеоцу Долинама куће су такође поређане у кругу око извора. Села у кршу која леже кружно око извора представљена су на овој скици:

Скица 1. Села у кршу у кругу око извора.

Друга села у кршу леже ободом равни, испод ивице на којој се додирују стране и раван поља. На додирној линији, испод кућа или између кућа, избијају извори. Оваквог су положаја: у Пештеру мухамеданска (или арнаутска) мала села Биоца, а у Сјеници: један део Дубнице, Ступ, један део Горње Вапе и цела Доња Вапа. Села у кршу дуж ивице између стране и равни представљена су на овој скици.

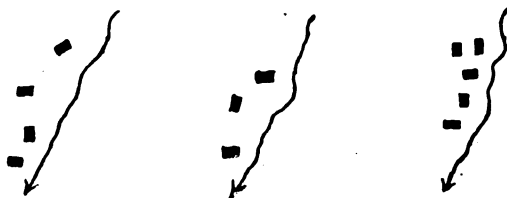
Села долинска по положају у Пештеру и Сјеници знатно су многобројнија од села у кршу. Она леже на странама долина. Али од двеју долинских страна, поједине куће, засеоци или читава села леже на оним странама, које су окренуте истоку, југоистоку и југу; супротне стране, окренуте западу, северозападу и северу ненасељене су. Ово одабирање присојних страна за насељавање потиче од утицаја инсолације. Инсолација посредно и двоструко утиче на локализовање насеља. Она прво утиче на саме људе. Људи гледају да им по-

Скица 2. Села у кршу дуж ивице између стране и равни поља.

четком пролећа око кућа раније снег окопни и да им куће у јутру раније буду осветљене. Тако су климатске прилике за живот људи повољније на присојним него на осојним странама. Али су присојне стране, по својим климатским приликама, погодније од осојних и за живот културних биљака, за просторе вегетацијске културе. А пошто постоји веза између насељене и обрађене површине, између куће и њиве, то су куће подигнуте у сред њива. У Пештеру су долинска села: Угао Крња Јела, Браћаковићи, Тузиње и т. д., а у Сјеници: Горње Лопиже, Храсно, Дражевићи и т. д.

Из Пештера, као долинско село по положају описује се Браћаковићи. Источни оквир Пештера састоји се од шкриљаца и избраздан је долиницама. Оне се пружају од североистока ка југозападу. Куће Браћаковића леже у неколико долиница, и у свакој долиници на оној страни, која је окренута југоистоку; на страни окренутој северозападу нема кућа. У Сјеници је ова врста положаја најизразитија код Горњих Лопижа. У области овог села земљиште се такође састоји од шкриљаца и избраздано је долиницама. Оне се пружају од југозапада ка североистоку. Куће Горњих Лопижа леже у неколико ових долиница, и у свакој долиници на страни окренутој југоистоку; на странама окренутим северозападу нема кућа. Села долинска по положају представљена су на овој скици:

Скица 3. Села на присојним странама долиница.

б.) Тип. Као што је показано, насеља у кршу по положају су двојака: једна леже око извора, на површи или на странама какве котлинице, а друга дуж ивице између стране и равни.

Прва насеља су по типу *кружна*: куће у њима поређане су у кругу око извора и леже на кружној периферији. Кружна површина код насеља овог типа сва је обрађена, и на њој су мале њиве под јечмом, ражи и зоби. Пречник код ових насеља спаја две наспрамне тачке на кружној периферији, и иде преко обрађене кружне површине. По дужини је овај пречник различан, и негде износи око 100, а негде око 400 м. Растојање између двеју суседних кућа на самој периферији незнатно је, и не прелази 20-40 м. Овај простор, који дели једну кућу од друге, суседне, такође је под њивама. У Сјеници су оваквог типа: Ушак (заселак Дољих Лопижа), Штавал, један део Дуншића, Долине и т. д. Тип ових насеља види се из скице 1.

Она насеља у кршу, што леже дуж додирне ивице између стране и равни поља, по типу су *низна*. Куће у њима леже у низу, дуж једне линије. Растојање између двеју суседних кућа у овом низу износи 10-20-40 м.

И овде су куће опкољене (или растављене) њивама, а некад само дворовима. Осовина ових насеља јесте линија, дугачка 200-400 м. У Пештеру је оваквог типа арнаутска (или мухамеданска) мала села Биоца, а у Сјеници: део Дубнице, део Горње Вапе, цела Доња Вапа и т. д. Насеља овог типа представљена су на скици 2.

Она села, која су по положају долинска, по типу су разбијена. Ова су села управо *расута по долиницама*. У колико једно село запрема више долиница, у толико је и његова разбијеност већа. Она особина у положају долинских села, да леже само на присојним странама, чини тип још разбијенијим: две суседне мале, које леже на присојним странама двеју суседних долина, растављене су не само развођем између тих долина, већ и осојном страном. У Пештеру, у долине су разбијена села: Крња Јела, Браћаковићи, Тузиње и т. д. а у Сјеници: Горње Лопиже, Доње Лопиже, Храсно, Дражевићи и т. д. Тип долинских села види се из скице 3.

Као што је из овог излагања јасно, постоји веза између положаја и типа код насеља: насеља која чине једну групу по особинама свога положаја, чине једну групу и по особинама свога типа. Насеља у кршу око извора по типу су кружна, а насеља у кршу ободом поља по типу су низна; насеља долинска по положају по типу су разбијена. Нема примера, да насеље из једне извесне групе положаја, на пр. групе „а“, пређе по особинама свога типа у другу групу, на пр. групу „б“: и по своме типу оно остаје у својој одговарајућој групи, у групи „а“.

Али једно насеље из једне групе положаја споредним утицајима може бити измењено у толико, да се у његовом типу јаве извесна одступања од оног нормалног типа, који одговара положају. Од ових утицаја на првом месту треба истаћи утицај верских прилика и схватања. Он чини нормалан тип још разбијенијим. Где год у једном селу живе једни поред других хришћани (Срби) и мухамеданци (Срби или Арнаути), свугде су куће хришћанске јаче одвојене од кућа мухамеданских. Ова подвојеност потиче отуда, што хришћани не треба да дођу у прилику да сагледају мухамеданско женскиње. Тако су у Сјеници, у Горњој Вапи, хришћанске (српске) куће знатно удаљене од мухамеданских (такође српских) кућа.

Поменуто је, да су у свакој мали или селу куће издвојене једна од друге. Свако насеље је према томе разређено. Ова разређеност потиче од начина сточарења. Стока, која се лети напаса изван села и ноћује у становима, такође изван села, преко зиме се исхрањује и ноћева око кућа. Под јесен се уз куће превуче сено и пренесу торови. Тако је свакој кући потребан извешан околни простор, на коме ће стока преко зиме живети. Сем тога, на простору где стока ноћује, зими се прикупља сточно ђубре. Њиме се затим нађубравају њиве око кућа; и тако припремају да боље послуже као површине за људску исхрану.

в) *Кућа и зграде.* У овим областима свака задруга или породица има по неколико зграда. Од њих је најглавнија кућа, а остале су: вајат, амбар, млекар, јагњечар и телечар.

Кућа је једноспратна и двоћелична. Споља, на врата се улази у „кућу,“ у којој је под од земље, а зидови од дасака. Кућа је без тавана, и дим са огњишта бролази кроз бацу. Поред огњишта у кући су: наћве, велика каца за купус и посуђе. У кући се готови, и зими седи око ватре. Из куће се улази у собу, где су и под и зидови и таван од дасака. У соби се спава по поду и лети и зими. Ако кућа лежи на страни долинској (што је врло чест случај), онда је она развијена у вертикалном правцу у толико, што је испод себе „изба“ (подрум) Кров је кућњи од дасака или од ражане сламе. У овом случају слама је утврђена лемежђем, да је ветар не би разнео.

Вајат је једноћелична зграда са подом и зидовима од дасака; кров је од дасака или од сламе. Вајат је зграда задруга, и у њему држе одело и спавају човек и жена са децом. — Амбар је зграда, сва од дрвета, у којој су ока за разне врсте жита. — Млекар је дрвена зграда, у којој стоје чабови са сиром, качице са кајмаком и карлице са разливеним млеком. — Јагњечар и телечар су подуже дрвене зграде, покривене сламом. У њима су јасла, и у њима се преко зиме чувају јагњад и телад од сувишне студи.

Куће и зграде у Пештеру и Сјеници су од четинарских дасака. Ова кућња грађа довлачи се из околних планина, из Крушчице, из Гиљеве и највише из Златара. За кровове се врло често употребљује и слама од ражи, која се гаји у њивама око кућа. И ако око села, скоро свуда, има кречњака на површини, камен се употребљује само за неке кућње делове, за темеље и избе. Скоро потпуно од камена су беговски конаци по селима, као Кула Ђоровића у Буђевоу (у Пештеру), конак у Штављу (у Сјеници) и т. д.

Сем овог утицаја географске средине на грађу, — код зграда у Пештеру и Сјеници види се још утицај друштвеног уређења и утицај занимања. У друштвеном погледу становништво ових области одликује се развијеним задружним животом. За живот појединих породица у задругама — за ужи породични живот — служе вајати. У вајатима спава једна породица (један задругар са женом и децом) и у њима се чува лична својина сваке породице: одело и постељне ствари. Пошто је у овим областима сточарство далеко претежније од земљорадње, то су сточарству намењене три зграде (млекар, телечар и јагњечар), а земљорадњи само једна (амбар).

2. Станови.

Дно пештерског поља је високо преко 1100, а дно сјеничног преко 1000 м. У овако високим пољима, у селима, око кућа, гаји се по мало

јечма, овса и ражи. Одмах од кућа настају пашњаци, у којима су станови. Тако су станови близу селâ, и на мало већим висинама од њих.

Буђево на пр. лежи по странама долина у оквиру Пештера; буђевски станови су изнад кућа, на пречази која дели Пештер од Сјенице. Ступ и Доња Вапа у Сјеници леже ивицом између поља и равни; ступски и доњо-вапски станови су такође изнад кућа, по језерским терасама. Код неких долинских селâ станови леже на истим странама на којима и куће, само изнад кућа, т. ј. на вишим деловима страна. У Житнићима (у Сјеници) куће леже и на присојној и на осојној страни; и станови су на обема овим странама, само изнад кућа. Негде су куће на присојној, а станови на осојној страни, или на темену изнад ње. Овај последњи случај је са доњо-лопижанским засеком Поткршем и са његовим становима.

Било да су станови на пречази између поља и на језерским терасама изнад поља, било да су на долинским странама изнад селâ, или на осојним странама, — они су увек на местима климатски неповољнијим од места на којима су куће сеоске. Али се ова неповољност толико не осећа, пошто се у становима живи само преко лета.

Да би стока имала довољно простора за кретање, станови су увек удаљени између себе. Код Ступа и Доње Вапе на пр. изнад низа кућа види се на језерским терасама низ станова. Између ова два низа од кућа и станова — од сталних и привремених насеља — разлика је по тишу у томе, што је низ кућа релативно кратак и растојања између станова незнатна; низ станова је, напротив, релативно дугачак и растојања између станова велика. Ова разлика у типу између низа сталних и низа привремених насеља потиче, у главном, од привредних прилика: стална насеља су земљорадничка, са малим њивама око кућа, а привремена насеља су сточарска, са пашњацима око станова.

Код Житнића, — куће стална насеља — леже на обема странама долине и безмало затварају издужен круг; изнад њих, на истим странама долинским су станови — привремена насеља — која чине већи издужени круг. У овом случају постоје два концентрична круга од насеља, и то круг сталних лежи у кругу привремених.

У сваком стану има по неколико зградица. Међу њима је најважнија колиба, у које су зидови од дасака, а кров такође од дасака или од сламе. Колиба има један простор; ту се на земљи спава, и ту је и огњиште на коме се вари млеко. Друга зграда је млекар, сва од дрвета, у коме стоје судови са белим смоком. Одмах до ових зградица је обор, где се овце затварају.

Пред зиму се обор пренесе уз кућу. Колиба и млекар имају у темељу саонице и са неколико пари волова превлаче се од једног места на друго. Колибу и млекар приказује ова скица: (види скицу на идућој страни).

3. Сјеница.

Сјеница лежи на Дубровачком Путу, који је — као што се зна — у Средњем Веку и у Турско Доба имао велики значај. Она је у суподини, између равни на југоистоку и планинске области на северозападу. На поменутом путу и на оваквом положају Сјеница је била одмориште за караване. Каравани, који су долазили из равни, са југоистока, у Сјеници су се одмарали, да прикупе снагу ради путовања по планинском крају; а каравани, који су силазили из овог краја, са северозапада, у Сјеници су се одмарали да накнаде утрошену снагу.

У типу Сјенице јасно се издваја чаршија од малџа. Чаршија заузима средишни део и лежи око главног пута, који на једној страни води ка Новом Пазару, а на другој ка Пријепољу. У чаршији се само ради и тргује. Ту су дућани са занатским радионицама и трговинама и ханови. Около чаршије су малџа, издвојени и мирни крајеви, у којима се само станује. Малџа се најчешће продужују око путева и представљају друмска насеља. Тако је једна малџа око пута, који према југоистоку води за Нови Пазар; друга око пута којим се на североистоку, преко Јавора, иде у Поморавље; трећа око пута, који на северозападу води ка Пријепољу; и четврта око пута, којим се на југозападу иде у Бродарево (у долину Лима).

У Сјеници су дућани у чаршији и куће у малџама потпуно различног изгледа. Дућани су малџа и једносратне зграде, у којих су и под и зидови и кров од дасака. Куће су велике, најчешће двосратне зграде, са зидовима од шепера и кровом од дасака. Код мухамеданских кућа око дворишта су високе оградџа.

4. Ханови.

Преко Сјеничког Поља води пут скоро динарског правца, спајајући Нови Пазар са Пријепољем. Све до 1912. год. овим су се путем кретале многобројне кириџије са коњским караванима. На њему су доста чести ханови, као на пр. хан „Штавалџа“, хан „У Потоке“ и т. д. Ханови имају одељење, дугачко 20—30, а широко 2—3 м, са зидовима од камена и кровом од ћерамидџа; оно је одређено за коње. Из овог одељења је као израсла двосратна зграда. На доњем спрату је соба, где је оџак за кување кафе, и под од дасака, одигнут, на коме се седи и спава; на горњем спрату су собе за путнике. Услед тога, што је кириџиски сао-

Слика 4. Колиба на стану.

браћај поменутих путем био доста жив, ханови су на њему врло чести. Сем тога, за време великих хладноћа путници треба што чешће да се поврате од студи; а зато је опет потребно, да ханови буду што чешћи. После 1912. год. кириџијски саобраћај је јако опао, и ханови су скоро изгубили значај.

5. Остаци насеља.

У остатке насеља на првом месту долазе градишта. Једно градиште је у Грацу (у Сјеници) на кречњачком рту стрмих и високих страна. Оно је на положају, који је природом заштићен и који је само с једне стране требало бранити. Темељ основице од утврђеног троугла још се одржао. Испод рта на коме је ово градиште, поред извора Вапе преостао је добро очуван темељ од црквице. — Ниже Доњих Лопижа, с једне стране Увца, на темену високог рта у кањону заостале су зидине од неког старог утврђења. И ово је утврђење било природом заштићено, и у њега се могло доспети само с једне стране, силазећи са површи у којој је усечен увчев кањон.

Ова су утврђена насеља из претурског времена, по свој прилици из доба српске средњовековне државе. Можда је утврђење у Грацу било летње боравиште цара Уроша, о коме се из историјских података зна, да је лето проводио у Сјеници.

У овим утврђеним насељима зграде су биле свакако од дрвета. Ово би се могло извести по томе, што су данас зграде у селима и Сјеници дрвене грађе. Сем тога, пошто од тих бивших зграда није преостао никакав траг, значи да су оне биле од грађе, која брзо пропада. А таква је грађа дрвена. Од старих утврђених насеља заостали су само њихови најтврђи, камени делови. Како су и у историји земљиној од прошлих организама преостали њихови најотпорнији делови, то би у овом погледу постојала сличност између културних и биолошких фосила.

Друга насеља становништво је напустило у најскоријој прошлости. У Сјеници, Медару и т. д. има кућа, готово опалих, из којих су се после 1912. год., после доласка српске управе, иселили поједни мухамеданци, одлазећи у Турску.

Напуштене зграде су и карауле, поврстане дуж граничне линије, која је делила Србију од Турске. Такве су карауле код Васиљевог Врха, код Сувог Рта, код Ступске Чесме и т. д. Знатније карауле, скоро пограничне касарне, биле су на Калипољу и код села Кокочића (караула Азизије). За карауле Турци су намерно подизали угледне зграде, гледајући да оне буду лепше од србијанских. Погранични мухамеданци овим су се поносили, и поредећи турску и србијанску караулу, са задовољством истицали, како је њихова — турска — боља. Од 1912. год., од када је нестало границе између Србије и Турске, све су карауле запустеле.

Б. Постанак насеља и промене иа њима.

У шеснаест испитаних села у Пештеру и шездесет шест испитаних насеља у Сјеници (рачунајући ту и град Сјеницу) није нађена ниједна кућа, чији укућани не би били досељеници. Само су данашњи становници у малом броју непосредни досељеници, т. ј. таквих, који су се сами доселили; највише је посредних досељеника т. ј. таквих, чији су преци досељени. Сва данашња насеља Пештера и Сјенице засновали су досељеници. Она су после двојако расла: више тиме, што су се досељеници множили и подизали нове куће поред старих, а мање тиме што су и нови досељеници долазили и подизали куће. Али су многа села ових области постојала и пре доласка данашњих најстаријих досељеника. Пређашњи становници су се одселили, и тек је понека породица од њих замрла. С друге стране, сви потомци досељеника нису остајали у селима; многи су се од њих исељавали. Тако сва мушка снага, рођена и одгајена у овим областима, није употребљена на увећавање својих родних места. Према овоме, и заснивање насеља и њихове свеколике доцније промене појављују се као резултати кретања становништва.

Од данашњег становништва Пештера и Сјенице, најраније, на почетку 18. века, дошли су Арнаути Клименте из села Вукља и Никља. *Ј. Томић* је показао, да је ове Клименте раселио скадарски паша. У Пештеру цео Угао и највећи дао Долића састоје се од кућа поменутих досељеника. Од свога заснивања ова два села расла су умножавањем. Преци данашњих становника у Ђеракарима (у Пештеру) дошли су у исто доба из Куча, те је и ово село, од постанка, расло једино умножавањем. Климентски досељеници основали су у исто доба и нека села у Сјеници, као Храсно.

У североисточном оквиру горњег дела Пештера има једно село, по постанку млађе од Угла, које су засновали потомци угљанских Климената. Данашњи становници овог села причају, да су њихови преци прешли из Угла зато, што су се тамо патили због воде. По атару села, у које су се преселили, распрострањени су шкриљци, и по њему је доста извора и потока. Тако ово расељавање, доцније од досељавања, показује извесно прилагођавање географским приликама.

Док је ова најранија, *скадарска* струја, услед нарочитог узрока, који ју је изазвао, донела извесну групу досељеника, — остале, млађе миграције доносиле су скоро искључиво појединачне досељенике или појединачне породице.

Ова непрекидна кретања потицала су због особитих узрока — највише психичких и социалних — и била су могућна услед нарочитог економског уређења.

Досељеници у Пештеру и Сјеници пореклом су из динарских племена, о којима се из најновијих студија *Ј. Цвијића* зна, да имају особито

развијено осећање личне части и личног поноса, и да се поводе за првим приливом срџбе и гнева. Као што је познато, сваки члан ових племена, за увреду коју би осетио, прибављало је себи задовољство тиме, што је убијао онога, који му је увреду био нанео. А да би после сачувао свој живот, овај који је учинио убиство, најчешће је бежао из свога села и краја. Тако су међу православним Србима врло многобројни досељеници добили „себет (због) крви.“ Неки су од ових убијали мухамеданце, да освете какву срамоту или неправду, а други су вршили убиства „због ђевојке“ т. ј. светили су се због отмице. И Срби мухамеданци имали су крвну освету. Пошто свака пала крв у једном братству намеће целом том братству дужност да се свети, братства су се међусобно утамањивала. У оваквим приликама људи су се најчешће решавали на бежање и исељавање. У једном сјеничком селу један Србин мухамеданац прича, да се његов предак поселио тек онда, кад је између његовог братства и братства Љаљевића било пало двадесет и четири крви.

Ови исељеници, гледајући да спасу гō живот, не само да су остављали непродате зграде и земље, већ су напуштали и стоку, одело и покућанство. Долазећи у ова села они су се насељавали на читлуке, на агинска имања. Сваког досељеника аге су радо прихватиле и намештале да им обрађује земљу. Гдегод на агинској земљи није било чифчија, земља је била пуста и није доносила никакве користи. Тек су чифчије својим радом извличиле из земље богаство за агу и средства за своје издржавање.

У селима Пештера и Сјенице највише је кућа од оних досељеника, који су дошли крајем 18. и почетком 19. века. Они су скоро сви из разних области на југозападу. Тако из села, која леже југозападно од Јадовника има досељених из: Страњана, Грнчарева и т. д. Из села југозападно од Гиљеве и Крушчице има досељеника из Бихора, а поименце из: Пећарске, Пожегиње, Радеве Главе, Савиног Поља, Тураве, Корита, Годијева, Ивања и т. д. Доста је досељеника из области западно од Лима — из „про (преко) Лима“ —, и из Доњег Колашина (као на пр. из Стожера, Љеске, Жари и т. д.). Највише се доселило Васојевића, и то из Годуше, Хазана, Лозне, Биоча, Туцања и Годочела; затим из Полицâ, из села у околини Беранâ, из Калудре, из Шекулара, из Полимља (на пр. из Лугâ, Цецуна, Трешњева и т. д.), из Велике, из околине Плава (на пр. из Вишњева) и т. д. Доста је досељеника из Горњег Колашина (на пр. из Дрпа, Требаљева и т. д.), а мање из Мораче (на пр. из Сврка) и из Дробњака. Међутим су породице досељене из Куча врло разгранате.

Јужну струју чине малобројни досељеници из Паочине (јужно од планине Крушевице), из Богâ (у Ругови) и т. д. Врло млади досељеници ове струје су из Пећи и околине Призрена.

Засебну врсту миграција чине кретања мухаџира. Ови су дошли после 1878. год. из Босне и Херцеговине и из оних крајева херцеговачких, који су припали Црној Гори. Из Херцеговине има мухаџира из

Звијезде и т. д., а из Црне Горе из Горњег Колашина (иа пр. из Плане). У сáмој Сјеници босански мухаџири чине једну малу, која води око јаворског пута; сем тога, има их и по другим сјеничким селима. Сјеничани примећују, како је „мухаџир попунио“ град Сјеницу и она места, где су се још могле куће подићи.

Прво исељавање из ових области пада крајем 17. века. Тада је становништво Пештера и Сјенице учествовало у великој Сеоби Срба под пећским патријархом у јужну Аустрију. После ове сеобе остала су празна многа села у Пештеру, као Угао, Суводо, Ђерекаре и т. д. Скоро одмах затим, почетком 18. века, у ова су се села настанили Клименте.

Други пут, 1809. год., приликом Карађорђевог похода до Суводола, многе српске (хришћанске) породице одселиле су се у Шумадију.

Трећи пут, 1878. год., велики број породица из сјеничких села иселио се у Топлицу, у села из којих су тада Арнаути били отишли. Видећи да њихов крај остаје и даље под Турском, неке су сјеничке породице том приликом прешле у Поморавље западне Мораве.

Сем ова три узрока, који су изазвали исељавање већег броја породица, православни Срби, као појединци или као поједине породице, непрекидно су се исељавали према североистоку, у Поморавље. Ова је струја ишла превојем југоисточно од Васиљева Врха, долином Моравице до Пожеге и долином Мораве до Чачка; затим је окретала североистоку и преко Грузе и Лепенице допирала до Велике Мораве и Шумадије. У свима крајевима око овог миграционог пута има исељених Сјеничана. Ово је исељавање било нарочито јако почетком 19. века, када је Шумадија ослобођена од турске власти и када се у њој земља могла бесплатно добити. Али су и доцније сви Сјеничани, који су бежали од турског насиља, одлазили у Поморавље и Шумадију. Тамо је ишао и онај сувишак становништва, који се није могао исхранити у овим крајевима. За неке од ових исељеника прича се, како су „отишли гладни“ или како „нијесу имали овсенице да понесу“.

Срби мухамеданци нису се исељавали све до данашњег доба. Тек после 1913. год., пошто су ови крајеви припали Србији, почели су се они исељавати у Цариград и Малу Азију.

II. ПРИВРЕДНЕ ПРИЛИКЕ.

У овом ће се одељку говорити најпре о земљорадњи, затим о сточарству, на трећем месту о пчеларству и најзад о сјеничкој чаршији.

1. Земљорадња.

У Пештеру и Сјеници њиве су у селима, око кућа, и заузимају мале просторе. Зими се и стока држи код кућа; ту се скупља сточно ђубре, којим се њиве гноје. Услед велике висине Пештера и Сјенице, од жита се гаје: овас, раж, јечам и хељда. Ова се жита сеју у јесен и

преко зиме су заштићена дебелим и дуготрајним снежним покривачем. У јуну су још зелена и сазревају тек крајем августа. Понекад страдају од слане и за становништво тада настане велика невоља. Због тога Пештерци и Сјеничани и не помињу реч „слана“, већ место ње говоре: „бијела роса.“ Свака кућа сеје само онолико жита, колико мисли да ће бити довољно за њену исхрану. Због тога су њиве врло мале.

2. Сточарство.

Изван кућа и њива огромни простори су под пашњацима и ливадама. Свака кућа има много оваца, по нека и до 500. Отуда рад око стоке представља главно занимање.

У Пештеру пространо дно поља је под бујном травом. Пештерци напасају стоку не само по брдима, изнад села, већ и по пољу, испод села. Овде они и косе сено за зимску исхрану стоке. И поред тога, што лети стока пасе и што се сено коси, на пространој равни овог поља преостаје ипак врло много траве. Њоме би се могло исхранити много више стоке, него што се данас исхрањује. Она сада остаје неупотребљена и пропада као природна вегетација. Пештер би требао да буде много гушће насељен, па да се ова бујна трава привредно утроши.

У Сјеници су пашњаци и ливаде такође изнад села, око села и испод села.

У обема овим областима најзначајнији је рад косидба, која се врши јула и августа. Кад се сено покоси, оно се превлачи колима са ливада. После овога се и торови пренесу од станова уз куће. Преко зиме стока ноћује у торовима и ту јој се и сено полаже. — Али се и све потребе људског живота приберу за зиму уз кућу. Дрва се насеку и доведу из планине још у јуну, пре косидбе. Крајем августа пожаре се и оврше жито и остави у амбаре. Бели смок, прикупљан лети код станова, тада се метне у млекар код куће. И преко зиме, за време великих снегова, круг људског кретања и рада ванредно је узан и ограничен на кућу и окућницу.

У пролеће, са појавом вегетације, овај се круг шири. У њивицама око кућа избије жито, а по пашњацима трава. Стока, која је појела сено, гони се на пашу даље од кућа, и тако удаљава од жита у њивама. Торови се од кућа пренесу уз станове, и један део укућана пресели се тамо. Преко целог лета стока се напаса око станова и ноћује у торовима. У стану планинка прикупља бели смок, а деца чувају стоку. Средином лета људи косе сено око села. Тако се летњи круг људског кретања особито ранири према зимском кругу, према зимској основи.

3. Пчеларство.

Пчеларство је у Пештеру и Сјеници развијено отуда, што у пашњацима и ливадама ових области има цветних трава. Ипак се пчеларством баве само поједине куће у сваком селу.

4. Сјеничка чаршија.

Сјеничка чаршија одликује се великом бројем кафана (у којима су бербернице) и великим бројем дуванџиница. Ово долази од навике мухамеданаца, који много пију кафу, много пуше и често се брију. Ханова има неколико, а исто тако мало је и ашчиница. Али су врло честе пиљарнице, где пазарују не само грађани, већ и сељаци.

Пазарним даном у Сјеници се продају сточарски производи, као: сир, кајмак, масло и вуна. Ту се доносе и чабрице и качице, које се праве од четинара. Испод Сјенице је сточни пазар за овце, говеда и коње.

У Сјеници има неколико трговаца, који купују сир и вуну и извоје. У најновије доба основана је једна занатска школа, где се израђују ћилими.

Трговачког живота и духа унели су у сјеничку чаршију мухамедански Срби из призренске Горе и мухамедански Арнаути од Пећи и Призрена. Они су у Сјеницу дошли после 1878. год. Напротив, српска управа нанела је јак удар сјеничкој чаршији: после 1913. год. затворене су многе кафане и дуванџинице. Право за држање кафане, које се по српским уредбама мора прибавити, баснословно је скупо за сјеничке кафеџије. Исто тако ни сјеничке дуванџије немају рачуна да плате право за држање дуванџиница.

III. САОБРАЋАЈНЕ ПРИЛИКЕ.

У Пештеру и Сјеници доста је жив унутрашњи саобраћај; затим ове две области имају саобраћајних веза са околним областима, блиским и удаљеним; и најзад у њима је знатан и проходни саобраћај.

1. Унутрашњи саобраћај.

У овим областима постоје неколика средишта која представљају привлачне тачке саобраћаја.

У Ђерекару (у Пештеру) из једне пећине истиче Ђерекарска Ријека, која је брза и има велику количину воде. На њој су многобројне воденице. Како је ова река једина река Пештера, и како у овој области нема на другом месту воденица, то сељаци околних села догоне на колима жито и овде мељу. И код Дубнице (у Сјеници) испод кречњачке стране су Врела, од којих потичу знатне речице. На њима су воденице, где догоне жито ради млевења сељаци из оних села, која немају речица.

Планине око ових области, као Јавор на североистоку од Сјенице и Златар и Гиљева на југозападу, и Крушчица на југозападу од Пештера покривене су шумом. Златар је скоро сав под четинарима. Око пештерских и сјеничких села једино су пашњаци и ливаде, и сељаци иду из села преко лета са воловским колима у планине по дрва. Од поменутих планина села су удаљена по неколико часова хода. Воловска кола, која иду преко страна, такве су грађе и облика, да се не могу претурити. Она су потпуно дрвена и врло гломазна. Точкови су у њих неоковани и са кратким и дебелим паоцима.

2. Спољашњи саобраћај.

а) *Саобраћај са околним жупама.* Пештер и Сјеница имају живе саобраћајне везе са околним речним жупама. На истоку од ових области је рашка жупа (око Новог Пазара), на западу лимска жупа (од Берана до Пријепоља) и на северу моравска жупа (од Ивањице до Пожеге).

Пештер и Сјеница су на висини, и из њих се силази у ове околне жупе. У источном оквиру Сјеничког Поља је превој Пометеник, преко кога се долином Људске пут спушта у рашку жупу. Са лимском жупом Пештер је спојен оним путем, који од Угла води према југозападу и преко превоја између Крушчице и Моравског Крша силази у Корита. Сјеница је у вези са лимском жупом неколиким планинским путевима; од њих је најважнији онај, који се преко превоја Комарице спушта Милошевом Дољу. И на северу преко превоја код Васиљевог Врха силази се из Сјенице у моравску жупу.

Све три ове речне жупе, према високим пољима Пештера и Сјенице, имају врло благу климу. У њима успевају кукуруз и пшеница, разно поврће и воће (нарочито шљиве и јабуке). Поменуто је како се у Пештеру и Сјеници гаји мало жита, које по некад и слана уништи. Због тога Пештерци и Сјеничани докупљују жито из околних жупа, највише крајем пролећа и у лето (кад им њиховог жита нестане). Сем тога, из ових жупа они купују разно поврће (пасуљ, паприке и т. д.) и воће, које се цени као послastiца. Из жупе се набавља и ракија за славу и друге свечане дане. Тако Пештерци и Сјеничани ради својих потреба у житу, поврћу, воћу и пићу одржавају живе везе са суседним жупама.

С друге стране, ове жупе допуњују своје потребе у сточарству из Пештера и Сјенице. Али жупе нису у оноликој мери земљорадничке, у коликој су висока поља сточарска; у жупама има више сточарства, него у пољима земљорадње. Отуда су недостаци и потребе жупљана у сточарству мањи, него недостаци и потребе пољаца у земљорадњи. Трговци из жупа дају своје волове ради гојења у Пештер и Сјеницу и тако угојене после продају. Трговци из Берана и Бијелог Поља дају волове у Пештер, а трговци из Пријепоља и Новог Пазара у Сјеницу. Од како су ови крајеви припојени Србији, и трговци од Ивањице почели су давати волове на гојење у Сјеницу. Из свих жупа долазе трговци и сељаци у Сјеницу на пазар и ту купују стоку.

б) *Саобраћај са далеким областима.* По своме сточарству Пештер и Сјеница били су у саобраћајним везама и са удаљеним крајевима. До 1878. год., до Окупације, волови из ових области гонили су се у Дубровник. Данашњи старци причају, како су гонили волове на море, и како су их на томе путовању понекад пресретали брђани и пљачкали им стоку. Ова је трговина прекинута постављањем државне границе, која је одвојила Аустрију у Босни од Турске у Новопазарском Санџаку.

Трговина Пештера и Сјенице од тада се обрнула Скопљу и Солуну; у ове градове сјенички трговци извозили су „масни сир“, који се носио у мешинама.

в) *Сточарска кретања*. Као што је изложено, пештерска и сјеничка стока пасе лети по пашњацима, а зими се исхрањује сеном, које се коси са ливада. У оваквим приликама скоро и нема сточарских кретања.

Међутим оних година, кад је на ливадама трава слаба и нема сена, Пештерци и Сјеничани не могу преко зиме исхранити своју стоку: они је или продају, или исхрањују крвином (са зграда), или је гоне на зимску исхрану у далеке области. Крајем 18. и почетком 19. века Пештерци и Сјеничани проводили су зиму са стоком по Поморављу западне Мораве и по Шумадији. У сјеничким Урсулама, у једној породици мухамеданских Срба прича се, како је 1804. год., кад је у Шумадији избио устанак, њихова стока и остала тамо. Чим је у Шумадији образована држава, независна од Турске, Пештерци и Сјеничани престали су на ту страну гонити стоку. Они су се тада окренули Босни, и све до 1876. год. ишли су са стоком на зимовање у Подриње и Посавину, спуштајући се до Јање и Бијељине. Када је Окупацијом Босна одвојена од Турске, пештерска и сјеничка стока почела се терати на презиму у два правца: с једне стране у јадранско приморје, од Скадра до Љеша, а с друге у беломорско приморје, око Лугадина и Солуна. У околину Лугадина ишли су да зимују са стоком на пр. Арнаути Шкријељи из Боровштице у Пештеру.

Током последњег столећа Пештерци и Сјеничани мењали су своја сточарска зимовишта, допирући на разним странама до најнижих, ивичних крајева балканских. Ово мењање зимовишта потицало је отуда, што Пештерци и Сјеничани нису хтели са својом стоком излазити из једне државе, из Турске: чим би се њихово које зимовиште политички одвојило од Турске, они су престајали у њега ићи и тражили су друго.

3. Проходни саобраћај.

Преко Сјенице пролазио је врло знатан каравански саобраћај. Раније се тај саобраћај кретао од Дубровника. Он је из Лима долазио превојем Комарицом, ишао Сјеничким Пољем и преко превоја Поментеника силазио у долину Рашке. На томе су путу заостали ханови. Од 1878. год., од Окупације, престала је трговина са јадранским приморјем, и настале су трговинске везе са Скопљем и Солуном. Каравански саобраћај сада се кретао истим путем, само у супротном правцу: од Митровице преко Новог Пазара он је прелазио Сјеничко Поље идући за Пријепоље у долини Лима.

Боривоје Ж. Милојевић.